

מהמתחדש ומהמרחש

שם עולם

גיליון מס' 12

תשרי תשע"ו

September 2015

7 היהודי באמנות
האנטישמית
האירופית

19 קשר בין אנשים

18 חצוצרן באושוויץ

4 חדשות מכון 'שם עולם'

7 היהודי באמנות האנטישמית

16 לוח אירועים

18 ביקורת ספרים

19 הצצה לארכיון

19 ורוח אלוקים מרחפת

ראשי אגודות יידי 'שם עולם':

מר יהורם גאון

ראש אגודת היידיים הישראלית

הרב צבי ויינרב

נשיא אגודת היידיים ארה"ב

מר מאיר בליסקא

ראש אגודת היידיים N.Y.

מר בובי רכניץ

ראש אגודת היידיים L.A.

עורכת: אורית חרמון

מערכת: הרב אברהם קריג, אורית חרמון

עריכה לשונית: אפרת חבה

עיצוב גרפי: סטודיו בת-עמי

בשער: כתר תורה מתוך אוסף של כלי קודש הנמצאים במכון 'שם עולם', אשר הגיע מבית הכנסת ששרד את השואה בעירת אלספלד בגרמניה.

צוות בכיר של המכון: הרב אברהם קריגר ראש המכון, הרב משה חבה אגף חינוך,

אורית חרמון יועצת פדגוגית מתודית, פרופ' גדעון גרייף היסטוריון בכיר,

מרים אריאל אגף ארכיון

צוות המכון: צוות חוקרים, צוות אגף חינוך, צוות ארכיון, צוות כללי, בנות שירות לאומי

הופע בהדר גאון עוז על כל יושבי תבל ארצך

(מתפילת ר"ה)

הרב אברהם קריגר
ראש המכון

אנטישמיות - האנטישמיות מעצם הגדרתה היא שגויה כלפי השמים (בני הגזע השמי), אולם בפועל משמש מושג זה לשנאת ישראל והעם היהודי. בימים אלו, ימי ראשית שנה, ייתכן שעולה משמעותה של השנאה כלפי העם היהודי, שנאה שאינה מכוונת כלפי השמים, אלא כלפי שָׁמַיִם - שנאה לעם המייצג ערכים ומוסר שמימיים, ערכים ומוסר שאינם בני חלוף, אלא תקפים בכל עת, בכל מקום ובכל זמן. העם היהודי נושא ערכים אלו מראשית הווייתו. ההיחשפות של העולם למוסר זה איימה על אימפריות, על אומות ועל יחידים משום שהיא ערערה את תוקפם. היה בה לערער קביעות בן אנוש שנבעו מעולם הנחוצות ולא מעולם של אמת צרופה. קביעות שהיו מעין מוסר של עולם תחתון - כללים ועקרונות של גנבים ושל הוצחים.

אנו עומדים כיום מול התקפה אנטישמית עזה, המבוססת בכל כלי, בכל אמצעי, בכל דרך ביטוי אפשרית, כולל התקפות פיזיות של יהודים בעולם, יצירת דה-לגיטימציה ביחס לישראל, לצבאה ולהתנהלותה, וחתימה על הסכם עם אירן המזכיר את דבריו של צמברליין ערב מלחמת העולם השנייה - הסכם הצועק "שלום הבאתי", אך חוששני שיביא את ההפך הגמור. אין לנו אלא לראות את הוויית השנאה היום כהמשך ישיר לשנאה אתמול - בתקופת השואה. ההבדלים הם אך בשיטה ובטקטיקה. הוצחי הגוף היהודי של אתמול עוטים כיום כפפות לבנות ושוקדים על רצח הרוח היהודית, רוח ישראל, בכלים

דיפלומטיים ופוליטיים. אותם שקרים הזויים - ששימשו את הנאצים בתהליך לאיבוד ההכרה בן העם היהודי כבן אנוש - משמשים גם כיום. לדוגמה: בימים אלו ממש, לומד תלמיד הולנדי לקראת מבחני הבגרות בהיסטוריה שמדינת ישראל קמה "על ידי שוחד ושלמונים ששלשלו בנקאים יהודיים לידי הבריטים".

ברמה התאולוגית, אנו מאמינים שהתגברות השנאה נובעת מחשש שהמוסר והערכים היהודיים יופיעו ב"הדר גאון" עד שכל יושבי תבל יכירו בהם. אנו מאמינים שהתגברות השנאה אינה מעידה אלא על פרפורי גסיסתה.

אולם, אסור לנו לעמוד מנגד. עלינו לצאת בעוז ובגאון ולומר: אתם, היחידים והציבור בעמי אירופה, שמתוכם יצאו הרוצחים האקטיביים והפסיביים של ה"אתמול"; אתם שהקמתם אנדרטות לזכר השואה ושהכיתם על חטא, אתם לא הפנתם את האמת, אלא למדתם להשתעשע במילים ובמושגים שלה.

הכוחות האסלאמיים המלבים את גחלי השנאה מקורם באותם עמים שהווייתם הבראשיתית הייתה - כדברי המלאך להגה, אם ישמעאל - "והוא יהיה פרא אדם ידו בכל". אנו מודעים היטב לכך שיש בתוך מכלולם אלו יחידים וציבור שאינם מסכימים עם הנעשה ושאינם תומכים בכך, אך אנו יודעים גם כי האחריות למעשים ולקולות של היושב ומחריש היא רבה.

בברכת חג שמח ושנה ברוכה
הרב אברהם קריגר

"כל שנה ושנה מוריק הדשא ועולה החמה ויורד המטר כל שנה ושנה אדמה מתחדשת מלבין החצב ומזהיב ההדר"

(גם השנה / לאה גולדברג)

אורית חרמון
עורכת

בפתיחת השנה החדשה הבאה עלינו לטובה, בסימונה של שנת שמיטה ובפתחה של שנה מעוברת, אנו במכון ניצבים נרגשים לקבל את השנה החדשה על הפרויקטים החדשים, על בנות שירות חדשות ובתחושת עשייה ושליחות.

במידעון זה, במדור "חדשות שם-עולם", נחשפים בפנינו שני נושאים מיוחדים שבהם עסק המכון בשנה האחרונה: האחד - מבצע לאומי להצלת חומרים: אנשים תרמו למכון חפצים, יומנים, מכתבים, תמונות ועוד הקשורים לשואה. מטרת העברת אותם חפצים מהפרט אל הכלל היא להרחיב את התודעה ביחס לזיכרון תקופת השואה ואת התהודה בנושאים אלו בציבור השני - פתיחת מחלקה חדשה במכון העוסקת במאבק באנטישמיות ובהכחשת שואה.

מאמרה של ד"ר שילהב קסט עוסק בייצוגי של היהודי באמנות האנטישמית האירופית.

המאמר עוסק בדמותו הייצוגית של היהודי באמנות

הפולסטית לאורך שלוש מאות השנים האחרונות, כפי שהובעה ביצירות אמנותיות שונות שהיו בבתים ברחבי אירופה. המושגים המובאים במאמר בהקשרם האמנותי מבהירים את התפיסה הרווחת במחשבה האירופית הנוצרית לאורך הדורות בנוגע לדמות היהודי - שאפשרה את היותו אובייקט להשמדה מוחלטת במחנות ההשמדה בפולין.

מידעון זה יוצא לאור לקראת תחילת השנה החדשה הבאה עלינו לטובה - שנת תשע"ו.

שנה חדשה מביאה אתה הרבה תקוות וציפיות לשנה טובה יותר, לשנה של צמיחה ושל לבלוב, לשנה של העצמה ושל העמקה, לשנה של לימוד ושל הטמעה, לשנה של שחרור ושל הרפיה, לשנה של תרומה ושל נדיבות, לשנה של השקעה ושל הצמחת פרי, לשנה של שימור זיכרון השואה ושל המשך הנחלתו, לשנה של הרבה עשייה באהבה.

"כל שנה נולדים אנשים לרוב לדמעות ולצחוק, לאחוזה ושנאה יש מישהו הרוצה רק טוב גם השנה"

(גם השנה / לאה גולדברג)

שנה של רק טוב לכולנו,
אורית חרמון

מבצע לאומי להצלת חומרים

בספרים מקצועיים ונדירים, בשפות שונות, על יהדות גרמניה. ספריו של פרופ' בכרך נמסרו למכון והעשירו את ספריית המכון במקורות מקצועיים שיכולים לעמוד לרשותם של חוקרי נושא יהדות גרמניה. דוגמה נוספת היא של שני אוספים מעניינים שנמסרו למכון: האחד אוסף גילופי עץ של גרשון שר, אמן ניצול שואה, המתארים את העיירה היהודית ואת החיים בגטו. השני הוא אוסף ציורים צבעוניים שעוסקים בשואה. האוסף היה שייך לרחל מוזס והוא נמסר אלינו על-ידי ורדית גולד-מוזס. הציורים באוסף עוסקים בשבר שלאחר השואה ובניסיון לשקם את החיים. אוסף נדיר נוסף שניתן לנו הוא של תכתובת מרתקת בין בעלת האוסף, ניצולת שואה מגטו לודז', לניצולות אחרות מהתקופה שאחרי השחרור מהמחנות. בהזדמנות זו אנו פונים אליכם, קהל קוראינו היקר, בבקשה למסור אלינו למכון אוספים דומים שקיימים בביתכם. בכך תתרמו להנצחת השואה ולהגברת המודעות לה.

בששת החודשים האחרונים, חלה התעוררות גדולה בציבור בנוגע לשימור זיכרון תקופת השואה. התעוררות זו הובילה אנשים למסור למכון "שם-עולם" אוספים שונים, ספרים נדירים, יצירות אמנות, יומנים ועוד שעוסקים בשואה. התעוררות ברוכה ומרשימה זו חשפה לעינינו אפיקים שעד כה מיעטנו לעסוק בהם. דוגמה לדבר היא ספרייתו המקצועית של פרופ' בכרך ז"ל, העשירה

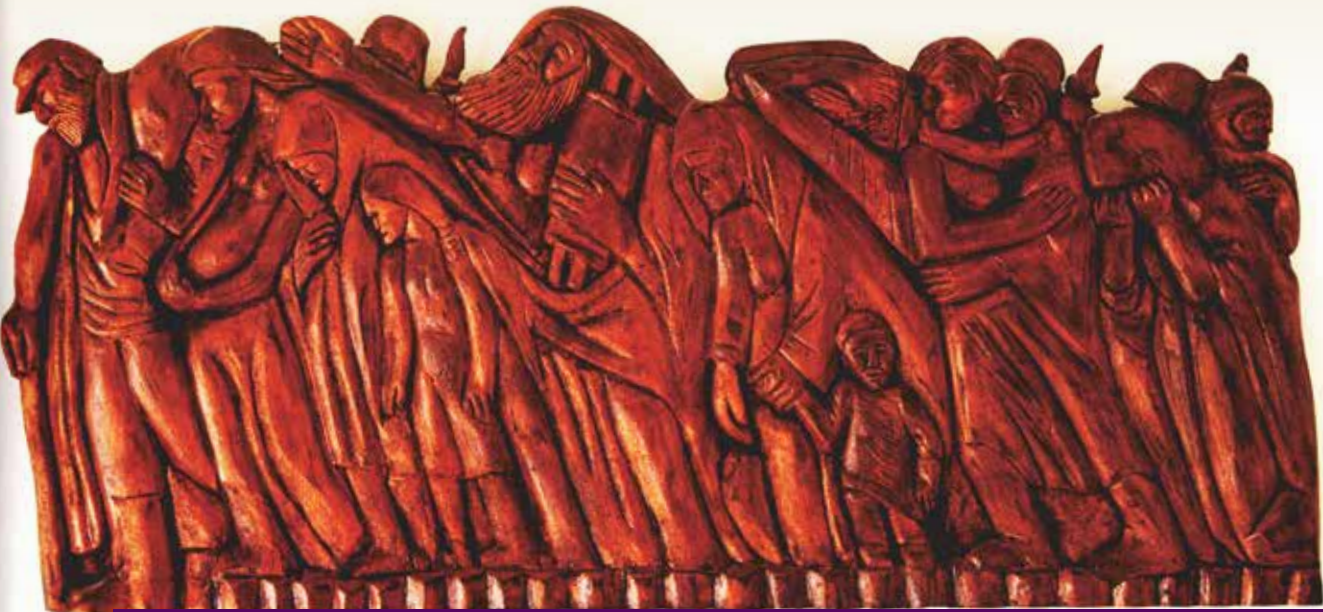
מאבק באנטישמיות ובהכחשת השואה

בדומה לכך, המכון מקיים פעילות למעורבות של חניכי תנועות הנוער באיתור מסרים אנטישמיים במדיה החברתית בארץ ובעולם. בני הנוער מאתרים מסרים אלו ומעבירים את המידע לסטודנטים כדי שאלו יגיבו לדברים.

במאבק באנטישמיות בדרכים שונות: סטודנטים מאוניברסיטות בחו"ל עוברים הכשרה להתמודדות עם אנטישמיות המתבטאת בהתקפות מילוליות, במאמרי שטנה, באתרי אינטרנט ובמדיות חברתיות. סטודנטים אלו מאתרים פוסטים ותכתובות במדיה החברתית שיש בהם גוון אנטישמי ועונים תשובות נגד נחרצות. כן נערך המכון להכשרת סטודנטים ישראלים לסייע לסטודנטים בחו"ל בתחום זה, בעיקר במסירת מידע אמין ונקי מסילופים על המציאות במדינת ישראל. בשיתוף עם גופים נוספים, המכון נערך להביא ארצה סטודנטים מחו"ל לסיוע קצר במטרה להכיר להם את מציאות החיים במדינת ישראל.

לפני כשנה, פתח מכון "שם עולם" מחלקה לעיסוק במאבק באנטישמיות ובהכחשת שואה. הפעילות של מחלקה זו מתמקדת בכמה מישורים. במישור המחקרי, נערך מחקר על פעילות אנטי-יהודית ואנטי-ישראלית בעולם וכן מחקר על הקשר בין אירועים היסטוריים בתקופת שלטון הנאצים ופעילות אנטישמית במהותה המתקיימת כיום. במישור המעשי, מתקיימת פעילות בשטח כמענה להתקפות אנטישמיות וכן פעילות הסברתית ביחס למאמצים שעושות מדינות שונות, בעיקר במזרח אירופה, לשנות ולסלף את נרטיב השואה. בפעילות "שם-עולם" עם סטודנטים בארץ בחו"ל, אנו מעודדים אותם ליטול חלק

מתוך אוסף גילופי עץ של גרשון שר

מסע לפולין, קורס מדריכים, מחזור ה'

כל מילה שיצאה מפי הרב קריגר. בשלב מסוים, הוא הציע לנו - שחררו. ושחררנו. ואז התחלנו לחוות.

חווינו את העולם היהודי העשיר שנותר מאחור דרך בתי הקברות. שם קבורים עשירי פולין וגם אביוניה, אדמו"רי פולין ורבניה וגם משכיליה ומהפכניה, אנשי הציבור והאמנים. ראינו עדויות לתקופות זוהר וגם קברי אחים. עולם שלם ומרגש

ניבט אלינו מאלפי המצבות, שחלקן מעוטרת באבן, חלקן בברזל, חלקן מאולתרות, חלקן בלועות בצמחייה, חלקן מוטלות עירום ועריה, זועקות אלינו מתוך הדממה.

חווינו את עוצמתן של עשרות אלפי הקהילות שידעו להתאחד סביב בתי הכנסת שלהן. את היהודים שהיו מוכנים לגור בצריפים דלים ולהקדיש את ממונם לבניית

מקדש מעט מפואר. שם נשפכו כמים הסיפורים על חכמתם של רבני הקהילה, שידעו לנווט את ספינתם בכל האתגרים, מבית ומחוץ. לבנו התרחב למראה העוצמה של בתי הכנסת המפוארים, אך גם התכווץ למראה שממונם, הריסותיהם ושרידיהם המפויחים. בסיוור בתי כנסת בקרקוב, למדנו מהרב משה חבה על מקומן של הצניעות ושל הענווה בחיי הקהילה, שבאו לידי

ביטוי גם בעת המרד, כשהמורדים ויתרו על פרסום אותן "שלוש שורות בהיסטוריה" כדי שאף יהודי לא ייפגע. חיבור זה המחיש לנו, אולי יותר מכול, משמעותה של ערבות הדדית מהי.

והתעצמה במהלך הקורס ובמיוחד במסע. יצאתי לחפש אחים מתים ומצאתי אחים חיים.

עבורי ועבור חלק מחברי למסע, יציאה זו לפולין היתה הראשונה בחיינו. חלק אחר מאתנו כבר חרשו אותה, בין באופן פרטי בין כמורים מלווים, וחלקנו אפילו כמנהלי משלחות.

"אני מקנאה בך", אמרה לי אורית בחיוך על כבש המטוס, "אתה חווה הכול כחדש. את כל המקומות והמראות." ואני כשלעצמי, טרוד הייתי בשאלה למה לצפות - מה אראה, מה אחוש, כיצד אכין את עצמי כך שאוכל למצות את החוויה, אם בכלל. לבסוף הבנתי ששם הקוד של המסע הזה הוא לשחרר. לשחרר את המחשבות ואת התכנונים. להגיע למקומות, להתחבר, לחוש. כי פעם ראשונה יש רק אחת.

הדבר הראשון ששחררנו, ולא בקלות, היו העטים שלנו. במהלך הקורס התרגלנו לכתוב ולכתוב, למלא את המחברות. ביומיים הראשונים בפולין הסתובבנו כשבידינו תיקים, מחברות ועטים, ורשמנו

"לאן?" שאלה אותי החיילת במחסום בנתב"ג.

"לבית הקברות הגדול בעולם!" אמרתי. פליטת פה שלא תיארתי לעצמי עד כמה קרובה היא למציאות. היציאה לפולין הייתה עבורנו - חמישה-עשר פרחי הדרכה חדורי אידאלים - שיאו של מסע חווייתי, מפרך, מלא וגדוש ובעיקר, מרגש. במשך חמישה חודשים שקדמו למסע למדנו מהצוות המסור על העולם היהודי העשיר שקדם לשואה, ואט-אט התוודענו לאנטישמיות, לרדיפות ולגטאות, לפתרון הסופי. במקביל, הלכנו והשתלמנו במתודות שונות להדרכה במכון "שם-עולם" וב"ד-ושם".

בשלב המיונים לקורס, הזהירו אותנו חברי הצוות ופירטו באוזנינו את חובותינו כתלמידים, בין היתר חובת ההשתתפות בכל ימי הלימוד, הצורך בקריאת חומר מחקרי, בהכנת עבודות, בתכנון מערכי הדרכה, חובת העמידה במבחנים והכנת תיק מסע, והכול מחייב עמידה בלחצים ובמאמץ נפשי וגופני רב. ואכן, כך היה הקורס, ואפילו יותר. אינני משוכנע שהייתי מצליח לעמוד במשימות אלה ללא הצוות הנפלא וללא חבריי לדרך, מלח הארץ של החברה הישראלית - אנשי ונשות חינוך וגם ביטחון, צברים וגם עולים חדשים, דתיים וחילונים, שהגיעו בכל יום רביעי מכל קצוות הארץ ולכולם מטרה אחת: ללמוד על מנת להעביר את הסיפור לדורות הבאים. בזמן קצר התגבשנו באחוה מופלאה, שהלכה

5 המשך מעמוד

חווינו את האין. את הטיוח, את הטשטוש, שהיו אז ושקיימים גם היום. את העצים הירוקים בטרבלינקה, אחד המחנות הנוראים שהגרמנים דאגו למחוק מעל פני האדמה.

את יערות ההריגה השקטים, שקטים מאדם וגם מציוצן של ציפורים. צעדנו בינות לעצים מלבליים המבקשים להעניק תחושה מזויפת של פסטורליות, שנמחקת באחת למראה ציון בורות ההריגה, שם נקטלו אלפים בהרף עין. הוטרדנו כשראינו את המגמה הנמשכת גם כיום, בעקשנות, לעוות את סיפור השואה ולהרחיק אותו מאתנו עד

שייעלם כליל, ושוב נוכחנו לדעת עד כמה חשובה שליחותינו. הגענו לעיירות שהיו פעם שוקקות חיים יהודיים ושהתרוקנו באחת - מי במשלוח למחנות, מי בבורות הריגה ומי בשרפה באסס. חווינו את אי-הנוחות של הפולנים מנוכחותנו, שלעתים אף הייתה לעוינות. היו גם חוויות שיקשה עלינו לספרן לאחרים, ובלשוננו: "מה שהיה בוורשה נשאר בוורשה". ולא רק בוורשה, אלא גם בטרנוב, בחלמנו, בהתפרקויות באוטובוס ובשיחות לתוך הלילה.

אך בעיקר, בעיקר חווינו את עוצמתו של העם היהודי. את הכוחות הנדרשים לאסוף את עצמך כל בוקר מחדש ולשרוד את היום בבירקנאו, אם זה כחלק מצוות הזונדרקומנדו ואם זה כחלק מעובדי המחראות. את הכוחות העצומים הנדרשים לשמירה על זיק אחרון של צלם אנוש במקום שבו אתה רק מספר. את ההתמודדות עם דילמות אמוניות ואנושיות, כאשר הרעב מציק וכאשר פחד המוות הוא שגרת החיים שלך. שוב ושוב שאלנו את עצמנו אם אנו היינו מצליחים לעמוד במבחנים כאלה, ומה זה דורש מאתנו היום. האדרנלין, שהיה גבוה גם כך, נסק לשמים במהלך ההדרכות שלנו וגם לאחריהן, עת הוזמנו ל"ספסל הנאשמים" בירכתי האוטובוס לקבלת ביקורת בונה עם מילים טובות. כשלעצמי, בהדרכה הראשונה שלי

הבנתי מהי המשמעות של להיות מדריך; ובהדרכה השנייה - מדריך בפולין. התחברנו לתקווה שלא עזבה את הנספים. לצוותים שנזכיר את שמם. שנספר את הסיפור. צוואה זו נבעה מאמונה עמוקה בנצחיות עם ישראל, מאמונה שמאמציהם האדירים של הנאצים להשמידנו לא יצליחו, שלמרות הכול עוד יהיו כאן יהודים שיזכו לספר את הסיפור. אחד הביטויים החזקים ביותר לכך היתה זעקתו של הרב קריגר "עם ישראל חי" בעין דומעת ובלב יהודי גאה.

ולאור כל אלה, עמדנו בסוף המסע בסוביבור ואמרנו כולנו, פה אחד: "אנו, חברי מחזור ה', קורס מדריכי משלחות נוער לפולין, מכון "שם-עולם", מקבלים על עצמנו לשאת את לפיד הזיכרון ולספר את סיפורו של העם היהודי לדורות הבאים. כי עם שאינו יודע את עברו ההווה שלו דל ועתידו לוט בערפל (דבריו של יגאל אלון ז"ל - ש"ש). ואף על פי כן, ולמרות הכול, עם ישראל חי!"

תודה מקרב לב לצוות "שם-עולם" על ההזדמנות הגדולה שנפלה בחלקנו להיות חלק ממסע זה.

שי שגב, קורס מדריכי פולין, מחזור ה', תשע"ה-2015

ייצוגיו של היהודי באמנות האנטישמית האירופית

ד"ר שילהב קסט

מבוא

המאמר שלפנינו עוסק בדמותו הייצוגית של היהודי לאורך שלוש מאות השנים האחרונות באמנות הפלאסטית כפי שצויר ופוסל בכל אותן יצירות אמנותיות שונות שמלאו את חללי הבתים, ארונות כלי האירוח והמטבחים, חדרי הילדים ופינות המשחקים ברחבי אירופה.

במאמר זה, מושגי 'האחר' והבזוי, כפי שהוגדרו בכתביהם של הפילוסופים מישל פוקו¹ וז'וליה קריסטבה² בהקשרם האמנותי, יבהירו את התפיסה הרווחת בנוגע לדמות השנויה במחלוקת, מייצגו של העם העתיק - במראת המחשבה האירופית הנוצרית.

המאמר מציג לפנינו את הקשרים השונים לנושא 'האחרות' וה'בזות' הכרוכים בדמותו של היהודי כמייצרת נפרדת מכוונת על ידי

האמנים העוסקים ביצירות השימושיות לחיי היומיום של הקהילה החברתית הנוצרית בתוכה היהודי חי לאורך הדורות. הקשר הבלתי אמצעי לתהליך ההזרה של היהודי עד כדי האפשרות להפיכתו לאובייקט להשמדה מוחלטת באמצעים טכנולוגיים של אמצע המאה העשרים במחנות ההשמדה בפולין.

טיפולוגיה: הנאראטיב היהודי - מבט מכונן

בבואנו להציג ולבחון את דמותם של היהודים כפי שהם מיוצגים באמנות של שלוש מאות השנים האחרונות - מצוירים ומפוסלים - החל מן המאה ה-17 ועד לשנות האלפיים, הרי דומה כי לפנינו דימוי מייצג טיפולוגי לדמותו של 'האחר'. היהודי הינו 'האחר' לחברה הנוצרית בה הוא נטוע בחיי היומיום לאורך הדורות. נבדל במראהו

ובטקסיו, מסקרן ומושך מחד גיסא, דוחה ובעייתי להכלה מאידך. דמותו מופיעה לאורך המאות הן בכתבי הקודש המאוירים והן בציוור החילוני, על ציר האמנות הדתית ועד לאמנות השימושית לחיי היומיום.³

היהודי הממשי, החי, סבב בהיכלי הצדק והמשפט, בחצרות רוזנים ומלכים, סחר בשווקים והלווה בריבית בערים, תפר בגדי אדונים וצחצח את נעליהם, וכל זאת לאורך מאות רבות של שנים. חייו נשקו בחיי האירופי בכל דרך אפשרית, אך נבדלו מהם עשרות מונים.

משהתחוללו המגיפות הקשות באירופה של ימי-הביניים, הדבר והאבעבועות השחורות במאות ה-14 עד המאה ה-17, במיוחד 'המוות השחור' - מגפת האבעבועות השחורות שהכתה בחמישה גלים באירופה בשנים [1347-1351] ובה מתו כ-25% <<

1. דמותו של האחר, המקולל, השנוא והרדוף לאורך ההיסטוריה המגולם בדמותם של חולי הצרעת בימי הביניים והמשוגעים במאות האחרונות, הקשר בינם לבין הקדושה והטומאה, תהליכי המשיכה והדחייה של החברה הנוצרית מן על תפיסותיה הנאראטיביות את מקומו של הקדוש והמחולן ביומיום ובטקסים הדתיים הנם בסיס מחשבתו וספרו של הפילוסוף מישל פוקו. 'תולדות השיגעון בעידן התבונה' המהווה יסוד מבחין במאמר זה. ראו: פוקו, מישל [1998], תולדות השיגעון בעידן התבונה, כתר, ירושלים.
2. הבזות - בצרפתית abjection: הדרגה הקיצונית ביותר של השפלות והניוול. ראו: קריסטבה, ז'וליה [2005], כוחות האימה - מסה על הבזות, פרק: התקרבות לבזות, הערה 1, רסלינג, תל-אביב, עמ' 165.
3. דיון מרתק ומאיר עיניים מצוי בספרו המונומנטאלי של אומברטו אקו, תולדות הכיעור. הספר סוקר את ההיסטוריה של הציוור והפיסול לאורך הדורות בשני חתכי רוחב ואורך - האחד אמנות היפה והאסתטי ולמולו קסמו של הכיעור. בספרו תולדות הכיעור מקדיש אומברטו אקו מקום לדיון רחב ורב נתונים ממספר דיסציפלינות בנושא מקומו של היהודי בספרות הקלאסית הדתית במסתו של פבטיסט הנרי גרגואר; במוסיקה של ואגנר, במראהו של היטלר ובמראה היהודי על פי תורת הגזע. ראו: אקו, אומברטו [2013], תולדות הכיעור, כנרת, זמורה, ביתן, דביר, אור-יהודה, עמ' 269-266.

ד"ר שילהב קסט - מרצה ומרכזת תכנית לימודי השואה ע"ש קרן שאפל באוניברסיטת בר-אילן בביה"ס לחנוך - הכשרת מורים ראש צוות מסעות פולין - לסטודנטים בתכנית לימודי השואה בשיתוף עם מכון שם עולם מרצה במחלקה למורשת עם ישראל - אוניברסיטת אריאל

מיליון בני אדם - כמחצית מאוכלוסיית אירופה, הופנתה אצבע מאשימה כלפי היהודים כאשר גליה של המגיפה המשיכו להכות עד לאמצע המאה ה-17.

במקביל, שמועות נפוצו באתן השנים האיומות כי היהודים מרעילים את בארות המים [בשנים 1347-1348] וגורמים לפריצתה של מגפת הדבר במטרה להשמיד את העולם הנוצרי. האפיפיור קלמנס השישי פרסם באותן השנים QUAMVIS PERFIDIAM להגנת היהודים וגינני כל המסיתים לדבר שקר זה, במיוחד ברחבי גרמניה, אך הדבר לא הועיל, ויהודים נטבחו בהמוניהם בכל מקום בו נמצאו.

היהודים, ההולכים ונסגרים בקהילותיהם הקטנות מאימת הפוגרומים המשמשים ובאים, לקו במחלות הזיהומיות הקשות ורבים מהם אף נפטרו, אך עצם הווייתם עוררה את זעמו של ההמון, המחפש אחר אשמים באסון זה. כיצד יתכן שיושבים בתוכנו זרים אשר חייהם אינם כשלנו, מנהגיהם שונים ואורחותיהם מאפשרים להם לשרוד את המגיפה השחורה. את מנהגי הרחצה, הטבילה במקווה ונטילת הידיים לפני אכילת המזון, שעזרו לכל אדם שנקט בהם לשמר היגינה בסיסית טובה יותר מאשר לשאר האוכלוסייה, לא בחרו האירופאים של ימי הביניים לאמץ מן המנהגים של יהדות אירופה. הם לא ראו כל קשר רפואי בין מנהגי הדת היהודית לבין הצלת חיי אדם. בחירתם הייתה לסמן את היהודי כבחירו של השטן בכתבי הקודש, שהוקראו בכנסיות, להוקיעו כמחולל המגיפות והרעות החולות שבאו בעקבותיהן על החברה הנוצרית השקועה במדמנת היישובים חסרי מערכות הביוב התקינות ושורצות העכברים והעכברושים, שמוגרו ביד חזקה ברחובות הגטאות היהודיים ברחבי אירופה באותן השנים.

מוכים וחבולים, מוקעים כמצורעים גורמי רע, כאשר עלילות דם מלוות את חייהם ופחדם מן הנוצרים ושלטונותיהם האכזריים, עוזבים יהודים רבים את מקומות מושבם ומהגרים מרחבי אירופה לאזור פולין, שם הם זוכים להגנתו של קז'ימייז' השלישי,

מלך פולין. פולין הייתה מועטה ביהודים באותם הימים, והמגפה השחורה פסחה על אנשיה. כך הולכת ומתעצמת דמותם של יהודי אירופה כישות אסורה במגע, מקוללת ומנודה, שיש היתר לבוא עמה במגע למטרות מסחריות בלבד ומעט ככל האפשר. כל פריחה של קהילה יהודית לאחר המגיפה השחורה לוותה בגלי שנהא נוספים.

השפה האמנותית - כוח של הבלתי מילולי

כיצד פעלה מערכת יחסים זו בעולם האמנות, כיצד שמשה האמנות של אותם הימים כלי שרת לאנטישמיות הבסיסית - זו הרואה ביהודי אשם במותו של הנוצרי, אשם בכל מחלה אפשרית וסמל הרוע החמקמק עלי אדמות.

מאוספי האמנות המצויים כיום,⁴ עולה כי דמותם המאורית ומפוסלת של יהודים שונים שולבה בחיי היומיום הנוצריים בכל בית ממוצע והיוותה במשך הדורות חיבור בלתי אמצעי של העברת אינפורמציה חזותית של המערכת המוסדית לסוגיה - הכנסייה בימי הביניים והמדינה המודרנית, מאז לידתה, לגבי אפיונו של אותו 'אחר'.

האמנות לאורך הדורות עסקה ביסודה בדימויים אסתטיים של המציאות. ייחודה של השפה האמנותית - הציור והפיסול ככלל - היא שהמבוטא בה חודר מידית למחשבתו של הצופה מעבר לכל תהליך עיבוד מילולי. כל ממד התייחסות הנוצר שעה שאנו קוראים טקסט מילולי ועלינו לעבדו לכלל תמונה מחשבתית מסתלק מן התודעה הפעילה כשאנו צופים בציור. כוחה של השפה האמנותית ועוצמתה הרבה נובעת מן האפקט המידי החזותי שנוצר במוחו של הצופה. תהליך זה משרת את האמן שירות עצום בבואו להציג בפני הצופה את פרשנותו לנושא אותו בחר להעלות על הבד. הדבר מהווה כלי אפקטיבי ביותר להנחלת המחשבה - הן על היפה והנאצל והן על הדחוי והבזוי - על פי קנה המידה של הצייר עצמו או פטרונו. מיטיבה לבצע זאת האמנות הקרויה 'אמנות מגויסת'.⁵

צורה אחת של היות האמנות כלי שרת בידיהם של בעלי הממון התקיימה בחברות המעמדיות לאורך המאות השונות. אמנים המציירים לאורך הדורות את דיוקנם של פטרוניהם בחרו לרוב להיטיב עמם ולהציגם באור מעלותיהם. אחד הציירים הידועים בחריגתו מן הכלל הלא-כתוב היה רמברנדט בציורו 'משמר הלילה' - בו טרח להאיר דמותה של ילדה קטנה וכלבלב במרכז של תמונה המציגה את אנשי משמר הלילה המכובדים. מעשה אמנותי זה הטיל צל של לעג וגיחוך על דמויותיהם החיות של אנשי המשמר והראה כמה רב כוחו של האמן להפוך את היוצרות ולהציב את האמנות במרכז הבמה למרות היותה ממומנת על ידי פטרונים מכובדים המבקשים להאדיר את תחושת עוצמתם באמצעות הכלי האמנותי.

אמנות הציור והפיסול המביעה בשפתה את ההתרחשויות החברתיות והתפתחותה של החברה האירופאית בשלוש מאות השנים האחרונות באופן בולט. תיאורי חצרות מלכים ורוזנים לצד תיאורי ישובים כפריים. הצגתה של המהפכה התעשייתית דרך ציורים המציגים את עולם התעשייה, שגרר שינויים דמוגרפיים עצומים והוביל ליצירת החברה המודרנית בערים. הנשים והגברים החיים חיים חדשים בכל מאה ציורו לפרטי הפרטים, מותירים לנו הצופים בני המאות הבאות הוכחה טרום-צילומית לקיומם של עולמות אלו. כיצד נראו החיים, באילו חללים התרחשו ומה התחולל בהם. יתרה מכך, חקר האמנות מציג לאורך השנים את הקבוצות החברתיות השונות המתוארות בציורים שונים ואת מאפייניהם. תיאורים ריאליסטיים על גבול הנטורליזם של דמויות גברים ונשים שאבו את עוצמתם מתיאורים דומסטיים - תיאורי החיים היומיומיים בבתיים ומחוצה להם. אמנות מסוג זה רב כוחה ביותר בתיאור האבולוציה החברתית ברחבי אירופה, כמו גם ברחבי אמריקה או המזרח.

לתוך השפה הציורית האירופית נמזגים, החל מלידתו של הציור והפיסול החילוני החל בסוף ימי הביניים המוקדמים, קווים חדשים. בדרך ייחודית ומתוחכמת, מצליחה

4. תמונות והפסלים המובאים להלן הוצגו באוסף Peter Ehrenthal Collection, Wolfson Museum of Jewish Art, Hechal Shlomo Center of Jewish Art, Jerusalem, 2011.

5. על נושא האמנות המגויסת בנושאי האידיאולוגיה הנאצית, ראו: רוזנברג, פנינה [2013], סלון המסורבים - השואה באמנות, רסלינג, תל-אביב, עמ' 17-18.

היהודי יתבטא בארבע הקטגוריות הבאות: שיער ופנים, גוף ולבוש, התנהגות ומחשבה.⁶ **בקטגוריית השיער והפנים:** שיערו ישחיר, אפו יתעקל ויתארך, זקנו יקליש או יהיה מעובה וחסר צורה. פאותיו של היהודי החרדי יתארכו עד מכנסיו, לעיתים עיניו יהפכו גדולות ועצומות, פקוחות לרווחה ומבטו חמדני להחריד. פיו ושפתיו יתעבו לעיתים כפיהם של הכושים באפריקה וייצבעו בתמונות הצבעוניות באדום בוהק - סמל לתאוותנותו שאינה יודעת שובעה, שעל פי הנצרות הינה אחד משבעת החטאים. במידה ויופיעו משקפיים או מונוקל על עיניו, הרי הם עשויים מחומרים יקרים ביותר, כך שיציגו אף הם את תאוותו הארצית לרכוש. **בקטגוריית הגוף והלבוש:** ידיו בציורים, באיורים ובכלים השימושיים אותם מעטרת דמותו יהפכו מאורכות מעבר לכל פרופורציה בכל בגד שילבש. כפות ידיו יהפכו לכפותיה של חיה או לאדם בעל כפות ידיים עצומות הפרושות לרווחה, כשכל אצבע בשרנית ביותר וכל מראהו שטוף תאוות ויצרים. יצרים אלו יצורו לעיתים כתאוה למזון, אך באיזה מזון מדובר אם לא לנקניקיה מבשר חזיר, הנאכלת בתאוה רבה, בלתי-מסותרת, מונחת בידי ללא כל צלחת או סכו"ם שאפיינו אכילתו של בן תרבות מערבי. האדם המוצג בתמונות אינו יכול שלא להיכנע לגרגרנותו - חטא נוסף בין שבעת החטאים בתפיסה הנוצרית. ואיזה בן תרבות אוכל בידיים חשופות. כחוטא בעל תאוה שאינה יודעת שובעה, תופנה תשומת ליבו אל ממון ונשים או למראה הנשים בהן הוא מביט בעיניים כלות דרך קבע. ההסברים המצורפים לתמונות השונות מאששים זאת באמירות קשות שאינן משתמעות לשתי פנים.

בטנו תאופיין באופן מוקצן בכל דרך שהיא. לעיתים היא שקועה ברזון חולני, ועיתים משמניה עצומים. לבושו ינוע בין הלבוש השחור החרדי הקלאסי עבור בגדי הלך קרועים ומרופטים וכלה בלבושו של היהודי המתבולל המודרני: הצעיר החילוני הלבוש חליפת עסקים מכובדת ומטפחת מציצה מכיס חזיית מקטורנו. <<

של האמנים היוצרים, הזורעים זרעי שנאה מכוונים ביוצרם תמונות מעין אלו.

פיזיונומיה - הסטראוטיפ הבלתי מנוצח של היהודי

כסטריאוטיפ מאיים, מצווה על דמותו של היהודי להיות דמות בעלת מאפיינים קבועים הניתנים לזיהוי בכל מצב ומקום. וכך נמצא

צ'כוסלובקיה - שלושת היהודים האורטודוקסים על הספסל מול המים באתר הנופש המקובל בעיר קארלסבד.

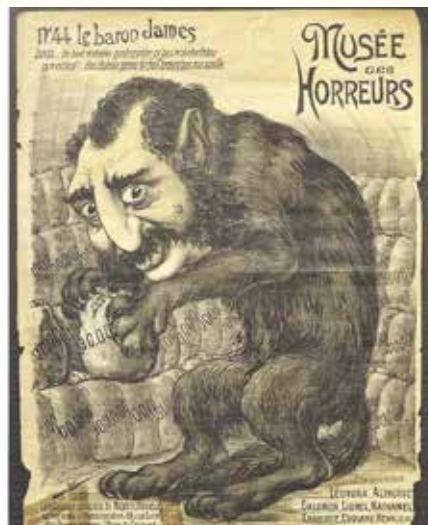
מוכים וחבולים, מוקעים כמצורעים גורמי רע, כאשר עלילות דם מלוות את חייהם, עוזבים יהודים רבים את מקומות מושבם ומהגרים מרחבי אירופה לאזור פולין

את דמותם של היהודים על ציר הספקטרום מן היהודי הדתי החרדי ועד ליהודי המודרני - כאשר סימני פניו ולבושו יעידו כי יהודי הוא ויש להתרחק ולהיזהר מפניו. כיצד יראה היהודי על מנת שנוכל לזהותו, מהם המאפיינים הקלאסיים של הסטריאוטיפ - שמעצם הגדרתו שואף לצמצום המידע על האובייקט בו הוא עוסק ואליו הוא מקושר. צמצום מכוון כך שניתן יהיה במבט מידי לאפיין את נשוא הסטריאוטיפ. מראהו של

האנטישמיות לחדור ממחשבת הכתבים הנוצריים הנלמדים בכנסיות אל המחשבה הציבורית החילונית - תוך שהיא מאפשרת יצירת השפעה ישירה על מחשבתו של המתבונן בה או משתמש בחפצים השונים עליהם היא מופיעה - ולחנכו להזרת דמותו של היהודי. הזרה, ביזוי, הפיכת היהודי למכוער ודוחה בעיני המתבונן, מתרחשת בבתייהם של האירופאים. תהליך זה מתקיים באופן 'שקט' ובלתי מאיים, לכאורה, לאורך השנים, כאשר חפצי בית שונים, משחקי ילדים, כלי מטבח לסוגיהם ופסלים בגדלים שונים נרכשים לבתי האירופאים ועליהם דמותו הייחודית של היהודי. היהודי המצויר והמפוסל בחפצים השונים, שיתוארו בהמשך, נראה כיצור אנושי ייחודי בכיעורו החיצוני והפנימי. השאלה העולה למראם של אותם החפצים היא מדוע מבקש לעצמו הנוצרי הממוצע קשר עם הדמות המעוותת העולה מן החפצים הללו. במה מועיל הוא לחיזוק אמונתו הנוצרית הדתית או להמשך קיומה של ההזרה שהחלה לאורך הדורות מאז ימי הביניים המוקדמים.

סטראוטיפ היהודי הולך ומקבל תווי פנים ברורים ומדויקים. חריפים ביותר לעומת תיאורו בכתבי הקודש המצוירים של הכנסייה. תווי פניו יצורו כבולטים ביותר, הגזמה קריקטורית מכערת ומבזה. השלילה בכל עוזה מוגשת למביט בדמויות אלו. אזהרה מצוירת ומפוסלת ללא מילים, מסר חד-משמעי וברור. ישויות אלו יצרי השטן הם, ועלינו להתרחק מהם ככל שניתן. בחינתה של האמנות החילונית, הציור והפיסול הפושטים ברחבי אירופה החל מהמאה ה-17 באנגליה, צרפת, פולין, גרמניה, איטליה, הונגריה ורוסיה, מעלה התפתחות דרמטית בנוגע לאפשרויות הצגתו של היהודי באופנים חזותיים. היצור המוגש לצופה של ימי הביניים בהסבר מילולי כתוב בטקסט הדתי או בדברים הנאמרים כדרשות מעל פודיומים בכנסיות הולכים ומקבלים אופן חדש - מפתיע במורכבות פשטותו. כל שנדרש הוא ליצור דמות שהגבולות שלה מטושטשים ולבסוף אינם קיימים. אין אנו יכולים אלא לתהות על העלמות גבולותיהם

6. פיזיונומיה של הכיעור מהווה פרק חשוב בספרו של אקו. פסבדו-מדע קושר את תווי פניהם השונים של בני אדם בתרבויות שונות ואיברים נוספים מגופם לאופי ותכונות מוסר ואידאליים, כמו גם כמובן דמותו של היהודי. ראו: אקו, תולדות הכיעור, עמ' 257-269.

הברון ג'יימס דה-רוטשילד ואשתו ליאונורה בסדרת הפוסטרים בשם "בית הזוועות" - צרפת המאה ה-19

"היה יהודי בביתך ואדם בצאתך" - האמירה הופכת לבסיס הקריקטורה האנושית החדשה באמנות זו. הנה לך האדם כפול הפנים

עלי... "זועקת דמותו של היהודי מבקש הנדבה או יתרה מכך... החלב שאת קונה מהול במים, הבשר היפה הטרי אינו אלא בשר חיות מעורב בבשר חולדות ועכברושים, ואילו את הבצק של לחמכם, משפחות נוצריות טהורות, לש היהודי ברגליו על רצפת המאפייה שורצת המקקים - כך מוצגת כרזה משנות העשרים של המאה שעברה מפולין.

כלי קרמיקה מעוטרי ציורים, פקקי שעם לבקבוקי יין שעליהם ראשים של יהודים ארוכי זקן מחודד ועיניים היוצאות מחוריהן. מאפרות בדיל ומתכות נוספות היצוקות בדמותו של היהודי הקבצן הפותח כיסיו עבור כל אגורה שיוכל לקבל ממך או מאפרות קרמיקה לאספנים המציגות את היהודי לבוש הפראק והפפיון אוסף אליו את כספי קופת ההימורים. צעצועי ילדים, עגלות משחקים ונדנדות, בובות פורצלן לקישוט ויטרינות הזכוכית בבתים לצד סכיני לחם או סכינים לפתיחת מכתבים. כוסות שתיה, כוסות בירה, כרזות תיאטרון וספרי ילדים מעוטרים בדמותו של בעל בית היתומים

אחת הדוגמאות הבולטות ביותר הינה הרדיפה אחרי משפחת דה-רוטשילד לדורותיה בתמונות המאירות סביב פרשת דרייפוס. בפמפלט בשם 'בית הזוועות', מוצגים בני משפחת רוטשילד באופן שאינו משתמע לשתי פנים. ה"אני מאשים" ממשפטו של דרייפוס, בהיפוך יוצרים, הופנה כעת כלפי היהודים באשר הם בצרפת, ואלו הדמויות המסמלות את קיומם.

יוצרי דמותו של היהודי החדש, הבנקאי המלווה בריבית, צוברת תאוצה במהירות אדירה על ידי אותם דימויים חזותיים ההולכים ומקשטים לא רק את קירות הבתים וארונות עמוסי קישוטי הפורצלן של גבירי אירופה, אלא מוצגים לראווה בכרזות חוצות, מעל דפי העיתונות היומית ובהתפתחותו של הקולנוע מעל גבי מסך הצלולויד.

השנאה מלבה את עצמה. הדמויות הולכות ומתעוותות עד ללא היכר. שטניות נוראה נוספת מעיניו של היהודי המבקש לעצמו את חיי העולם הזה של הנוצרי התמים. אינך יודע מי האדם שעמו חלקת את לחמך או קנית בחנותו - זועקות הכרזות. היהודי ימיס את לבך בבקשו את רחמך, יציג עצמו כאומלל לומד תורה כשבפועל אין הוא אלא חורש מזימות. מנסה ללכוד את תשומת לב נשות אירופה הטהורות כאשר הן באות לחנותו. באם הוא מוכר סדקית, הרי הוא היהודי הנווד הבא לקנות את גשמתך בעבור כמה פרוטות. דמות זו תלווה בצבעוניות רבה של סרטים ובדים העוטפים את לבוש הקרעים שלגופו. "תרחמי

החיבור בין הדמות הדתית הנאוה המשיתה את תאוותיה לכל עבר עוברת כחוט השני בכל ציורי היהודים לאורך מאות השנים האחרונות בכל רחבי אירופה. במאה העשרים, לאור המודרניזציה והתהליכים הגאו-פוליטיים באירופה, במקביל להצגתו כמין תת-אדם לבוש למשעי, זקנו נעלם, פאותיו התקצרו ואף נעלמו, כיסוי ראשו ייפך מכיפה ענקית - מעין ירמולקה שחורה ומכוערת - לכובע קסקט או צילינדר. לכאורה אדם מן היישוב, אך פניו ארוכי החוטם זבי נזלים, וידיו מגואלות בדם.

עליית הנאציזם - השפעות והשתקפות אמנותיות

בשנות השלושים של המאה, עם עליית הנאציזם לשלטון, יוצג היהודי הקלאסי מן העבר, המוכר לכל אירופאי מן השורה, כישות דמונית בעצם היותה חבויה בדמותו של היהודי הנאור - תולדת האמנציפציה. היפוך זה אפשר ליוצרי האמנות האנטישמית מרחב יצירה חדש ומאתגר: לא רק שלפנינו היהודי החוטא מן ההיסטוריה הנוצרית, אלא כעת נוצרה דמות כפולת פנים. היהודי החדש, המתבולל או היהודי החילוני, איש החברה הסלוגנית, אוהב החיים הטובים של העילית החברתית בכל אחת ממדינות אירופה הנאורות. היהודי שמצטרף לשורות הסוציאליזם האירופי, הרואה בשוויון הזדמנויות דרך להיכלל בחברה המערבית לאחר עזיבתו את הגטו האורתודוקסי היהודי על כל הכרוך בכך, מהווה את האויב החדש של יוצרי האמנות האנטישמית. בגלוי ובגאון, בכל רחבי אירופה, מוצג היהודי החדש כישות יהודו-נוצרית.

"היה יהודי בביתך ואדם בצאתך" - אמירתו המפורסמת של משה מנדלסון הופכת לבסיס הקריקטורה האנושית החדשה באמנות זו. הנה לך האדם כפול הפנים. זה המטשטש את זהותו הקמאית, הרוכש לו ידידים וממון בשוקי ההון, לומד את אורחות חייו של הנוצרי התמים - המעוניין בשוויון ואחוה - ולמעשה אינו אלא ממתין לשעת הכושר. שילוק חדש נולד. היהודי שיבקש את ליבו של הנוצרי שיעקר מגופו באם אין באפשרותו לשלם לו את חובו.

מתגבש נטאי (BIAS) שמרני. הוא מקנה לנו תחושת ביטחון. אנחנו עשויים להידרש בכל רגע נתון לשנות את מבנה ההנחות שלנו כדי להתאים אותן להתנסויות חדשות, אבל ככל שההתנסות החדשה תואמת את התנסויות העבר, גובר הביטחון שלנו בהנחותינו. אנחנו נוטים להתעלם מעובדות שאינן נוחות לנו ושמשרבות להשתלב, או לעוות אותן כך שלא יסתרו את ההנחות המבוססות שלנו.⁷

הנצרות הביאה סדר חדש לעולם, הסדר השני, ועל האנשים נושאי החותם של הסדר הראשון - קרי היהודים - להמיר את דתם ולהתנצר. על מנת שהעולם הנוצרי דאז יוכל לזהות את אנשי הסדר הישן, הכאוטי, המאיים, הללו מסומנים באופנים חיצוניים. החל בכובעים מיוחדים ובגדים שונים כשתג עליהם בימי הביניים המוקדמים והמאוחרים וכלה בטלאי הצהוב ובגדי פסים במאה העשרים.

לפיכך, דמותו של היהודי, עבור הנוצרי הממוצע - החל מהאיכרים חסרי ההשכלה וכלה במשכילים שבאנשי האקדמיה האירופית - מסומנת ומתויגת, החל מקדמת דנא, כסמל הרוע הנווד בעולם, ישויות נודדות ללא אדמה וקרקע, שבט אנושי אבוד ומאיים, מצורע ומקולל בשל סיפור מותו של ישו המיוחס ליהודה איש קריות. תפיסה זו הינה החוט המוביל להשמטת הרצון הבסיסי לעזור לשכניך היהודים בצרתם.

אפשרויות הרכישה של המעמד הביניים באירופה של המאות ה-16 וה-17 הולכות וגדלות. היהודי המצויר הוא אפוא נחלתו של הנוצרי בעל הממון, שכספו מאפשר לו לבטא רמות שונות של עושר ושפע כלכלי. בתי המעמד הבינוני באירופה נמלאים והולכים חפצים ואביזרים, תמונות ומשחקים עליהם מופיע היהודי של המאה הנוכחית בה הם חיים. אין זו דמות מרוחקת, בלתי-מוכרת, כי אם דמות שמצויה סביבם, המחליפה, כמו הדמיון בעצמו, את זהותה. זהו חלק אימננטי בהווייתו של היהודי - יכולתו לשנות את מראהו החיצוני כאשף רב-מג.

שיש להציג במערומיה הסטריאוטיפיים. היא היצור האחר - הלילית של העולם המודרני. גאוותנית, רכלנית, למדנית, תאוותנית, שחורת שיער, ארוכת אף, שמנה ומלוכלכת - למול האישה הצרפתייה הקוקטית או הגרמנייה הארית, בעלת הגנטיקה הנורדית: גבוהה, בעלת מבנה גוף עדין, זהובת השיער ותכולת העיניים, ולצידה הגרמנייה הפועלת, הוולדנית, החרוצה והנקייה. הן מוצגות זו מול זו ושוב, במבט קל אחד, ניתן לאפיין כל אחת מהן ולהתרחק.

הגבר היהודי סומן במראהו החיצוני לאורך הדורות הן בגטאות אירופה בערים הגדולות, כגון הגטו היהודי ברומא, ששרד במבנהו עד למאה העשרים. דורות של יהודים גדלו כאשר ציורי דמותם בכתבים הדתיים המאויירים של הכנסייה מציגים אותם כ'אחר'. הדמות המקושרת עם השטני, ששאיפתה היחידה היא לבסס את שלטון הכאוס.

סדר עולם ישן מול סדר חדש - כוחה של תבנית חשיבה

וכך טוענת מרי דאגלס, האנתרופולוגית חוקרת תהליכים וטקסים חברתיים,⁷ בספרה טוהר וסכנה - ניתוח של המושגים זיהום וטאבו:

ככל שחולף הזמן והניסיון מצטבר, אנחנו משקיעים יותר ויותר בשיטת התיג שלנו. כך

במחזה אוליבר טוויסט - השולח את הילדים המסכנים והרזים לגנוב עבורו תכשיטים וכסף, ושעה שהם ישנים במיטותיהם העלובות בבית היתומים הנורא, הוא סופר את מעותיו בלונדון המעטירה.

תאוות הממון של היהודי, המוצגת בפני הצופה האירופי החל מגיל צעיר ביותר, מודגשת בכל אופן אפשרי, שכן השתלטותו על השווקים לממכר בהמות כמלווה בריבית הופכת להשתלטות על הבורסה בניו-יורק בתחילת המאה העשרים בכל פוסטר אנטישמי במרכז אירופה. מלונדון ועד ברלין מרוסיה ועד פולין צרפת ועד הונגריה - היהודי צועד בראש כל במזימותיו השפלות והאפלות ביותר כעושה העשירים והעניים כאחד.

תמונתו זו, לצורותיה השונות, של היהודי הכעור והדוחה, שכל המבטי בו, אז ואף כיום, נרתע אוטומטית, מהווה עניין משמעותי לעסוק בו ממספר היבטים. סמלי היהדות בחיי היומיום של הקהילות היהודיות ברחבי אירופה, לאורך מאות שנות קיומן, כללו את דרישת השלטונות התמידית לזיהויו המופגן של הגבר היהודי. זאת בשל היותו יוצא ובא בשערי הערים הגדולות, בעוד האישה היהודייה יושבת בית הייתה. אשת היהודי אינה מהווה ישות סטריאוטיפית באמנות האנטישמית באופן בולט בימי הביניים. דמותה הולכת ונרקמת כאישה רעה, רודפת מדגים, הרודה בבעלה על מנת שיביא עוד ועוד כספים ומזון לממן את חיי ילדיה השמנים והגרגרנים, כעורה, שמנה להחריד או רזה כמכשפת האגדות המרשעת וכמובן חסרת השכלה. מראה זה מופיע באמנות החל מן המאה ה-17 ואילך. אין זה משנה עד כמה נשים יהודיות תתערינה בחברה האירופית, תצאנה ללימודים גבוהים ותלמדנה מקצועות רוקחות ורפואה, הוראה ופילוסופיה, עבור האמן האנטישמי, שקהל מוכר ומוגדר ומונה מיליוני אירופאים שטופי שנהא מדורות, האישה היהודייה הסובבת בחצאייתה ההדורות וכובעה המתנפף ברחבי הערים הגדולות היא עדיין אותה ישות

7. פרופ' מרי דאגלס [1921-2007]. מחקרה בתחום האנתרופולוגיה מהווים אבן דרך בשיח המערבי מאז המחצית השנייה של המאה העשרים. ספרה טוהר וסכנה עוסק בניתוח אנתרופולוגי של מושגי החברה על טומאה ולכלוך. מדוע מייחסות הדתות לדברים שונים ומסוימים חשיבות עד כדי קדושה, בה בשעה שדברים אחרים נחשבים כה מזוהמים עד כדי הטלת טאבו על השימוש בהם או אפילו הנגיעה בהם ולעיתים אף עד כדי איסור התבוננות בהם. טענתה הבסיסית מפתיעה בפשטותה: לכלוך או זיהום הוא בבחינת דבר מה שאינו במקומו, מפר סדר, חורג מגבולותיו ויוצא מגבולות הארגון החברתי תרבותי. ראו: דאגלס, מרי [2010], טוהר וסכנה, רסלינג, תל-אביב.

8. שם, עמ' 83.

האיזוי, אשר אף על פי כן, אינו מניח לעצמו להתפתות. מפוחד הוא מפנה את גבו. נגעל, הוא דוחה. מוחלטת כלשהי מגנה עליו מפני החרפה, והוא גאה בה, נאחז בה. אך בה בעת, בכל זאת, הפרץ הזה, ההתכווצות הזאת, הניתור הזה, נמשכים אל מקום אחר, מפתה ומגונה במידה שווה. ללא לאות, כבומרנג סורר, קוטב של קריאה ושל דחייה שם את מי שנשלט על ידיו מוחצה לו, פשוטו כמשמעו?.

שיאה של חווית הבזות היא באמנות האנטישמית של שנות השלושים בכל רחבי אירופה. כרזות רחוב, תמונות קולנוע, דפי העיתונות האירופית הולכים ומתמלאים בקריקטורות השנאה העזה ביותר, בהן היהודי הוא האויב הגדול ביותר של האדם החדש. לפיכך, הדרך הנכונה וההגיונית ביותר בחייו של האירופאי היא שלא להפריע לשלטונות יודעי הדבר לעשות את עבודתם, לסלק את הגורם היהודי מחיי החברה. מקולל, בזוי, חסר-ישע ככל שיהיה - זה דינו. איש לא יירתם לעזור לו בין מאות ואלפי העומדים מן הצד. יתרה מכך, השתתפות בעזרה לו הינה דין מוות על החברה הבריאה המנסה לקום בין שתי מלחמות עולם.

בפועל, מקיים השלטון הגרמני הנאצי בתעמולתו חסרת המעצורים את הנדבך העליון והאחרון בשפה הבלתי-מילולית של הוקעת היהודים באשר הם, כאשר הוא נשען על היסטוריה רוויית מבע אמנותי מגויס להפקרת דמם של יהודי אירופה והוצאתם בגלוי ממקומות יישובם אל היישוב מחדש'. גבלס, שר התעמולה הנאצי, וציוותו, העוסקים בתעמולה האנטישמית, אינם זקוקים למאמץ רב כדי ליצור את הדרוש להם. יד חופשית הניתנת ליוצרי סרטי התעמולה, לציירי הכרזות, לאמני הבדיל והקרמיקה מאפשרת לחיה האנטישמית לעלות על פני השטח בכל הדרה. כל הגבולות וכל המגבלות הוסרו. כעת, תחת שרביטם של עושי דברו של אדולף היטלר, ניתן אות הזינוק למרוץ האחרון - המרוץ אל הפיכת העומדים מן הצד לשותפים פעילים במיגור החיה היהודית.

עניין זה רב משמעות הוא להתפתחותה של האנטישמיות בקבוצת 'העומדים מן הצד' -

מקלות הליכה מפוסלים בעץ וברונזה - ראשי היהודים, הונגריה וגרמניה - המאה-19

ככל שהיהודי צולח את ימי ההיסטוריה תוך שהוא מתערה בחברה הנוצרית, כך מעמיקה תחושת הבזות שחשה החברה הנוצרית הסובבת

דרך אחת ומרכזית רציונאלית ואפשרית לפתור את ההפרעה לסדר שהם יוצרים - זוכה לחיזוק יומיומי מפרה. אנשים נוצרים נחשפים לאורך היום כולו - בהביטם בהיסך הדעת בשעונים, בכוסות, בפקקי השעם בצעצועי ילדיהם ובשאר החפצים המקשטים את בתיהם לתפארת - למחשבה הנוראה על היהודי השטני, מחליף הזהויות, המצוי בכל פינה, אורב בכל קרן רחוב ותחת כל עץ רענן בכל כפר. בכול דרך חזותית אפשרית, במהלך מאות בשנים, השפה הבלתי-מילולית, חוצת התרבויות והדימויים, מוקרנת אליהם. היהודי הנורא מכל כבר קיים בתודעתו של האירופאי עוד בטרם עליית הנאציזם לשלטון.

יש בבזות אחת מאותן התקוממויות של אלימות ועמומות של האדם כנגד מה שמאיים עליו, ושנדמה לו שמקורו בחוץ או בתוך מוגזם כלשהו, מוטל לצד האפשרי, הנסבל, הניתן למחשבה. זה כאן, קרוב מאד אך בלתי ניתן להטמעה. זה משדל, טורד ומרתק את

האפקט הפסיכולוגי הולך ומצטבר. הדמות המצוירת הבודדת של ימי הביניים בכתבים אותם רואים רק הכמרים בכנסיות והמתפללים האנאלפאבטים - שעבורם מאוירות הברית הישנה והברית החדשה, ודמות היהודי השנוא המצויה שם בכובעיה המחודדים ובטלאי על בגדו לאורך מאות בשנים - הופכת במהירה לשטף של דימויים חזותיים של היהודי ובני משפחתו החודרים לכל בית. ככל שהיהודי צולח את ימי ההיסטוריה תוך שהוא מתערה בחברה הנוצרית, שואף להפוך לגרמני בן דת משה, להונגרי-יהודי או לצרפתי מתבולל, כך מעמיקה תחושת הבזות שחשה החברה הנוצרית הסובבת. הצורך לסלק את מעוררי שבירות קיומה של הנצרות הולך ומתבהר.

ככל שמראהו דומה יותר לנוצרי הממוצע, הפחד ממנו מתעצם. שכבות של עידון מקולפות תוך רגעים, והיהודי מושווה חזותית ליהודי הקלאסי, הלא-מוכר לנוצרי של בירות העולם שכן יהודים אלו נדחקו אל גטאות, הם אינם מהלכים בראשי חוצות. וכך, להכיר בשכנך ובשכנתך את דמות היהודי הקלאסי - המרושע חובב הנשים, היין, הנקניקים והממון, הזומם להשתלט על כלכלתן של מדינות העולם כולו - הולכת ומתעצמת.

העיתונות בעריה הגדולות של אירופה כמו גם בעיתונות האזורים הכפריים בוערת משנאה דולקת. ברלין, מוסקבה, וורשה ופריז מובילות בשנאה זו את האיש מן הרחוב להאמין לפחד. האמונה שהסדר של חייו יופר על ידי אנשים בזויים אלו, ויש

בטוהר וסכנה, מתארת חוקרת התרבות מרי דאגלס את האנומאליה החברתית המצויה בכל חברה, והמאפשרת לצורך החיים האנטישמית להתקיים בלא מפריע:

אדם פרטי עשוי לתקן את דפוס ההנחות שלו או שלא. זה עניינו הפרטי. אבל קטגוריות תרבותיות הן עניין ציבורי. אסור שתהיינה קלות מדי לתיקון, אך אל להן להתעלם מן האתגר שמציבים בפניהן חריגים. בכל מערכת סיווג נתונה צעות אנומאליות וכל תרבות נתונה חייבת להתמודד עם אירועים הסותרים, לכאורה, את הנחותיה. היא אינה יכולה להתעלם מן האנומאליות שמצמיחה הסכמה שלה, אלא אם היא מוכנה להסתכן באובדן הביטחון... משום כך, אנו מוצאים בכל תרבות ראויה לשמה אמצעים לטיפול במאורעות דו-משמעיים או אנומאליים.¹¹

שבירותו של עולם זה. יש להדירם בכל צורה מן הדרך המרכזית של העולם הקיים. שבירותו של החוק תתחזק, באופן פרדוכסלי, על ידי נישולו של היהודי לאורך הדורות ואיונו, מלשון איון, במאה העשרים במחנות השמדה.

אדם פרטי עשוי לתקן את דפוס ההנחות שלו או שלא. זה עניינו הפרטי. אבל קטגוריות תרבותיות הן עניין ציבורי.

כפי שכוננו כל אותם בני אדם ברחבי אירופה במלחמת העולם השנייה שצפו ביהודים הנאספים לשילוח למחנות הריכוז וההשמדה מן הרחובות והבתים לאורך שנותיה של המלחמה. אומרת על כך ז'וליה קריסטבה בספרה כוחות האימה - מסה על הבזות:

הביניימי, העמום, המעורב, הבוגד, השקרן, הפושע בעל המצפון, האנס חסר הבושה, הרוצח שמתיימר להושיע... כל פשע הוא בזוי מפני שהוא מצביע על שבירות החוק; אך הפשע המתוכנן, הרצח המתוחכם, הנקמה הצבועה, הללו בזויים על אחת כמה וכמה, הועיל והם מכפילים מצג זה של שבירות החוק.¹⁰

היהודי מוצג, אפוא, כנציג עולמות בזויים שתפקידם לאיים על הקיים, והם - בעצם קיומם בעולם הנוצרי - מעידים על אפשרות

פקקי שעם לבקבוקי משקה - בכל בית אירופי במאה ה-19

10. שם, עמ' 67.

11. דאגלס, מרי. טוהר וסכנה. עמ' 86.

הוקמה תערוכת 'האמנות הגרמנית הגדולה', עליה הופקד אדולף ציגלר, 'נשיא אגף האמנויות של הרייך' במינכן. התערוכה, שפתחה שעריה זמן קצר ביותר לפני תערוכת האמנות המנוונת, הראתה לצופיה את האידאל הגרמני הנשאף של מקים הרייך. הקיים, המוכר והבטוח הכיל בתערוכת 'האמנות הגרמנית הגדולה' יצירות בינוניות להחריד, בעלות אופי שמרני, ששידרו לצופה בהם תקינות, אמת, אידיאולוגיה צודקת ויושר גרמני:

נכים חסרי צורה ורפי שכל, נשים המעוררות רק בחילה, גברים הדומים יותר לחיות, ילדים אשר בעודם בחיים יש לראותם כמקוללים על ידי אלוהים... אין מקום... בבניין הזה.¹³ - אמר אדולף היטלר בטקס הפתיחה של תערוכת 'האמנות הגרמנית הגדולה', אותה חנך לאחר שהמיר שמונים מן היצירות שנבחרו ביצירות חסרות ערך אמנותי ובעלות משמעות סמלית עבורו כמכונן הרייך בן אלף השנים.

לפיכך, בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים, התהליך המועצם, לאורך דורות, של הצגתו של היהודי במחשבה האמנותית היוצרת כזו, האחר, המקולל, המצורע והדחוי, המאפשר לחברה להתבונן במראה ולחוש למראה עצמה תחושת סדר, ניקיון והערכה עצמית - זכה למימוש העוצמתי ביותר. היהודי שליווה את בתי הנוצרים בדמותו יסולק הן מן העולם הגשמי והן מעולם האמנות בניסיון ליצור את השלב הסופי, את הפתרון הסופי לקיומה של הדיאלקטיקה כפולת הפנים בנפשם של מבקשי העולם החדש - עולם סטרילי, נטול הזרים ועולמם המערער סדרי קיום.

כיום, מבקשת לה גרמניה של המאה העשרים ואחת למלא שנית את החלל שנוצר בתקופת המלחמה, לנסות וליצור דיאלוג עם העלמתם של היהודים מהמרחב הציבורי והאמנותי של הרייך השלישי. אתרי ההנצחה הרבים ברחבי ברלין, המעקב אחר תהליך הפתרון הסופי והצגת הפעילות האמנותית-תרבותית בה היו מעורבים עמוקות יהודי גרמניה טרום מלחמות העולם מהווה, מחד

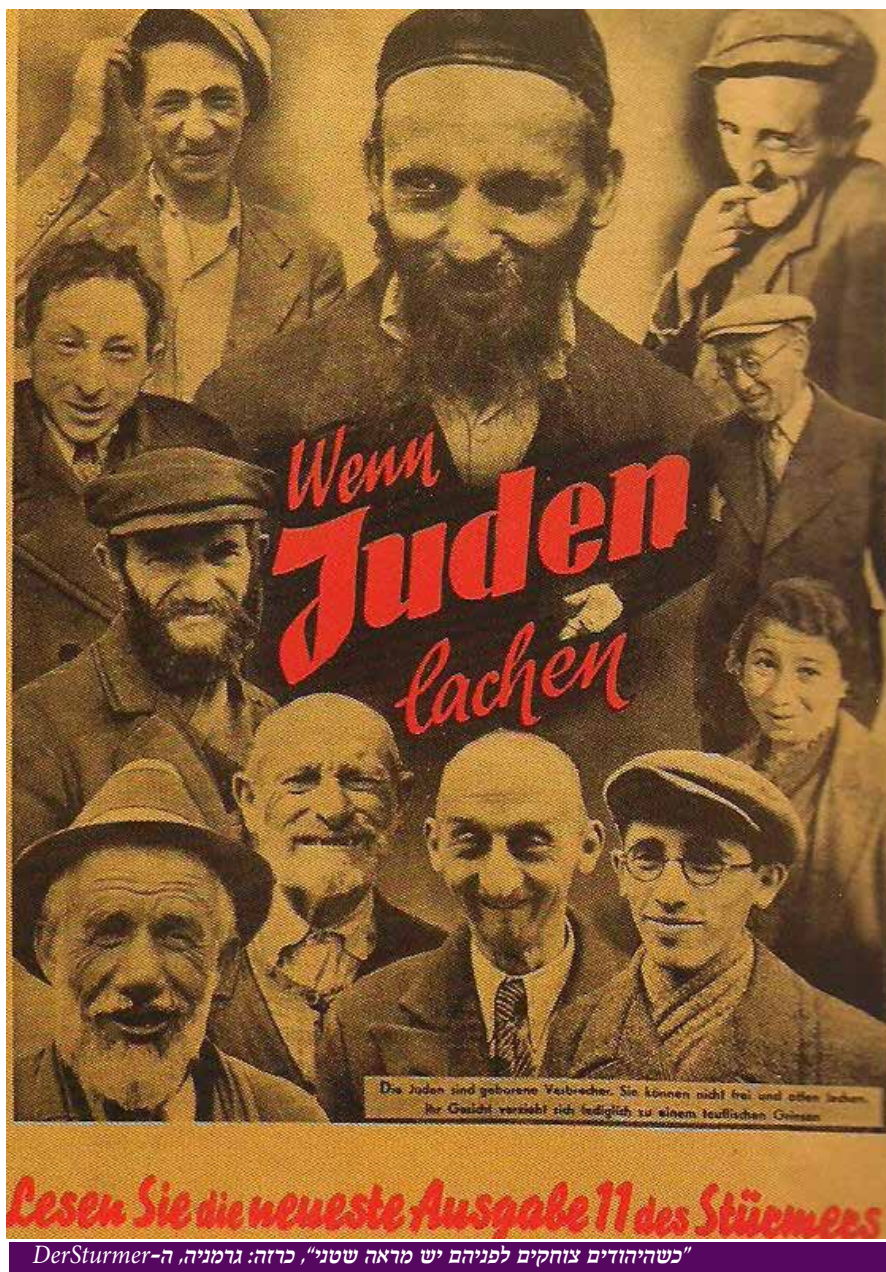
קישוטי קיר מאנגליה בהם מוצגת דמותו של פיגין מאוליבר טוויסט: היהודי הזר, הדוחה, 'האחר' שבקרבו

חברתית באשר היא: יצירותיהם של ציירים ושרי יודים, מפורסמים ביותר ואפילו חברי המפלגה הנאצית מוצגות בתערוכה זו למול עיניהם המשתאות של שש מאות אלף מבקרים ברחבי גרמניה כאמנות מנוונת, חסרת השראה, וכסמל התדרדרותה של החברה האנושית. תערוכה זו, שראתה אור בקיץ 1937 ונמשכה עד יוני 1939 ובה הוצגו יצירות שהוחרמו על פי חוק מ-31 במאי 1938, פרי יצירתם של אלף ארבע מאות אמנים, ואוכסנו בברלין למטרות מכירה פומבית שרווחיה הועברו לחשבונות הרייך.¹² תהליך הדרתו של היהודי מן האמנות הגרמנית כאמן היה משולב בהדרתם של אותם אמנים יוצרים, אנשי יצירה, שעולמם היה עתיר יצירות בעלות אופי מופשט, אוונגרדי, אקספרסיוניסטי וניסיוני לסוגיו - דאדאיזם, פוטוריזם וקוביזם. לשם יצירת הדחייה האולטימטיבית,

שבירותו של החוק מצויה, אפוא, לנגד עיני השלטון בכל מקום בו מצוי ריכוז יהודים הולך ורב. חריגותה של הקבוצה היהודית, המשקפת את קיומו של העולם התרבותי העוצמתי היהודי שאינו נמחה מן העולם לאורך דורות ועוצמתו עומדת לו למול הסדר תרבותי הנוצרי, מעוררת עליו את הטיפול ביהודים כטיפול באנומאליה חברתית. תהליך זה מקבל את ההודו באמנות של המאות התשע-עשרה והעשרים באופן מדי. אמנות המאה העשרים, המכילה ציירים יהודים מוכשרים וייחודיים כמארק שאגל, מאוריצי גוטליב ואחרים, הופכת להיות סמן האנומאליה עבור המערכת הממסדית הצוברת תאוצה לקראת האסון הגדול. שיאו של התהליך מוגש לחברה הגרמנית בתערוכה המושמעת ביותר בכל הזמנים, היא תערוכת 'האמנות המנוונת' אותה מבקש אדולף היטלר לקיים ובה אוסף מרשים ביותר של כל היצירות המשמשות כסמל לאנומאליה

12. רוזנברג, פנינה. סלון המסורבים - השואה באמנות, עמ' 30-31.

13. Norman H. Bayens (ed.) The Speeches of Adolf Hitler: April 1922-August 1939, N.Y.:H. Fertig, 1969, pp.590-591.

גיסא, התמודדות ראויה עם צלקות העבר, אך הנכחתו של היהודי בהוויה האירופית כיום - מפרספקטיבת השפה האמנותית - מאפשרת דיון מעמיק בשאלה האם דמותו זו כיום תזכה למעמד הראוי לה כחלק מן החברה האנושית.

סיכום

השתקפות הוויית קיומו של היהודי באמנות הנה יסוד המסתורין, האור והחושך, בחיי העולם, כך עולה מדמותו הייחודית כפי שהיא מוצגת באמנות המאות האחרונות בצויר ובפיסול. כה קרובה ומושכת, אך מפחידה ודוחה במחשבתו של האירופאי. ההיסטוריה של האמנות מגלה את התגלגלות דמותו של היהודי לא רק כישות נודדת חסרת שורשים ובית המפיצה את תורתה לכל עבר, אלא מבט מעמיק בה מבחין שכל הוויית חייו של היהודי נפרשת בפני המתבונן. היהודי הלמדן, העוסק בלימוד התורה, למול היהודי המתפרנס, היהודי העירוני למול היהודי הכפרי. חייו, משפחתו, ילדיו ונשותיו מוצגים באמנות לאורך הדורות באופן ובפורמטים חזותיים שאינם מותירים למתבונן אלא לחוש תחושת דחייה ושאת נפש הולכת ומצטברת. הישות שחייה נפרשים בצבע ואור, בחומר ובנחושת, מהווה את ניגודו של האדם החופשי בדרך הצגתה המעוותת.

כוונתם של היוצרים להחדיר לאורך הדורות את הסלידה מן הישות היהודית על מנת להדירו מן הסדר הנוצרי הקיים תפסה מקום של כבוד במאות השנים האחרונות והגיעה לשיאה באמנות המאה העשרים בגרמניה הנאצית, בה הסדר הנוצרי הדתי הוחלף בדת הגזע העליון.

עולם רדוף פחדים, שנאה וחרדה עצומה מפני ההוויה היהודית ייצר לאורך הדורות כלים, חפצים, מכשירים, כרזות, תמונות וכל דרך ויזואלית אפשרית בה ניתן היה להשתמש בשפה הבלתי-מילולית, השפה האמנותית - שכוחה כה רב בהקניית הבנה ראשונית של העולם הסובב - על מנת להדיר את מקומו של היהודי כמפר הסדר העולמי החדש ולעצב עולם נקי לכאורה מכוחו. בפועל, ההיסטוריה מוכיחה שמאמץ עליון זה אינו נושא פירות עבור חולמיו ואף הופך את היהודי מכוח חיותו הבלתי-נלאית לעוצמתי עוד יותר מעצם הבקשה עתיקת היומין להדרתו המוחלטת.

כיבלוגרפיה

- אקו, אומברטו [3102], תולדות הכיעור, כנרת, זמורה, ביתן, דביר, אור-יהודה.
- דאגלס, מרי [0102], טוהר וסכנה, רסלינג, תל-אביב.
- פוקו, מישל [8991], תולדות השיגעון בעידן התבונה, כתר, ירושלים.
- קריסטבה, ז'וליה [5002], כוחות האימה - מסה על הבזות, רסלינג, תל-אביב.
- רוזנברג, פנינה [3102], סלון המסורבים - השואה באמנות, רסלינג, תל-אביב.
- Norman H. Bayens (ed.), 1969, The Speeches of Adolf Hitler: April 1922-August 1939, N.Y.:H. Fertig
- תמונות מקור
- Peter Ehrenthal Collection, Wolfson Museum of Jewish Art, Hechal Shlomo Center of Jewish Art, Jerusalem, 2011. אוסף

2015 אירועים מיוחדים

2

2

מבנה הקבע של המכון במישורים של גיוס כספים ושל השגת אישורי רשויות שונים.

■ כשבעים מורים מחנכים שהוכשרו כמורים מלווים למשלחות נוער לפולין השתתפו בקורס בן ארבעה ימים של המכון למורים מלווים מטעם האגף לחינוך התיישבותי במשרד החינוך. במהלך הקורס, הם נחשפו לתכנים של "שם-עולם" ביחס לתקופה שקדמה לשואה ולשואה עצמה וכן לפעילות פדגוגית מיוחדת.

יולי

■ מחזור ה' של קורס להכשרת מדריכים להדרכה בפולין יצא למסע יישומי בפולין. את המסע ליווה צוות הקורס: הרב אברהם קריגר, הרב משה חבה וגב' אורית חרמון. המסע בשבילי פולין האבלות ערך כשבועיים ימים. במהלכו נבחנו משתתפי הקורס בהדרכה באתרים שונים ולמדו להדריך קבוצות ברחבי פולין בהתאם לתפיסתו הקונספטואלית של "שם-עולם". [4]

■ עו"ד אבי הר-זהב, הפועל שנים רבות עם משרד הביטחון לחשיפת מידע על נופלים לצורך הנצחתם בכבוד, נפגש במכון עם הרב קריגר כדי להסתייע במידע שבידי המכון ביחס לנופלים במערכות ישראל שהיו ניצולי שואה. המידע שקיים בעניינם והמופיע במצבות ובמסמכים הוא דל מאוד, לעתים ידוע רק שמם, לעתים ידועים גם ארץ מוצא או תאריך לידה ולא יותר.

3

■ משתתפי קורס "שליחי זיכרון - דור שני" נפגשו ביום עיון מרגש שהתקיים במכון. במהלך היום, הם חלקו עם חבריהם את חוויותיהם מהתנסותם הראשונה בסיפור סיפורם כדור שני במקומות שונים בארץ ביום השואה האחרון. [3]

■ הוועדה הכלכלית המייעצת של המכון - שבה חברים: עו"ד גדעון פישר; מנהל "אלקטרה", מר איתמר דויטשר; רואה החשבון מר גיל הוד ואיש העסקים מר ישראל אופן - התכנסה לדון בהתנהלות הכלכלית של המכון ובדרכים לזירוז הקמת

יוני

■ משלחת סינית מאזור העיר חרבין שבסין הגיעה לעמק חפר כמשלחת ערים תאומות. המשלחת, בראשות סגן ראש המחוז, סיירו במכון והתעניינו מאוד בתערוכת "שורשים - מרחב התבוננות". הם הביעו את רחשי לבם ביחס לקשר שבין העם הסיני והעם היהודי כשני עמים עתיקי יומין אשר יש דמיון בין האירועים ההיסטוריים שחוו. [1]

1

■ לקראת סוף שנת פעילות במכון, נערך יום לגיבוש צוות עובדי המכון. חברי הצוות פתחו את היום בבית ספר "מבואות ים" במכמורת - שם למדו להשיט יטתה בים כצוות. לאחר מכן, התחלקו חברי הצוות לשתי קבוצות, קבוצה אחת יצאה לים לשיט קיאקים מאתגר, קבוצה שנייה ערכה סיור בבית חולים לצבי ים שבמקום. בהמשך עברו חברי הצוות סדנות לשימוש נכון בשפת גוף מול קהל, בגרפולוגיה ובעבודת צוות. לאחר ארוחה קלה במרכז הימי, המשיכו חברי הצוות לסיור בזיכרון-יעקב. אל הסיור הצטרפו גם בני הזוג של חברי צוות המכון. [2]

4

ריקליס לאמנות ולתרבות", הגב' אסתי זקהיים, מאגודת הידידים של "שם-עולם", והרב קריגר. מטרת הפגישה הייתה לקדם סיורים למבוגרים ולנוער בסלונקי כדי להגביר את המודעות לשואת יהדות יוון בכלל ויהדות סלונקי בפרט. הגב' ריקליס אף ביקרה במכון כדי להתוודע לפעילויות המכון ולתכנים המועברים בו.

4

■ בכנסת נערך כנס "השואה לדורות הבאים", שאליו הוזמנו נציגי מכוני השואה וניצולי שואה שהביעו את רצונם לחזק את זיכרון השואה לדיון בהעברת זיכרון השואה לדורות הבאים ובסיוע לניצולי שואה. בין הדוברים בחלקו הראשון של הכנס היו ח"כ דב חנין וח"כ יאיר לפיד. לאחר מכן, הציג כל מכון את פועלו בתחום. הרב צביקה וילנר ייצג את מכון "שם-עולם" וסיפר על קורס "שליחי זיכרון" לבני הדור השני לשואה שהסתיים זה מכבר ושבוגריו כבר השתלבו במוסדות שונים בהצגת סיפורם. הרב וילנר הציג את מבנה הקורס ואת ייחודו וסיפר על הרישום למחזור ב' של הקורס שנערך בימים אלו. בעקבות דבריו, העלו מכונים נוספים את רצונם לקיים קורס דומה וביקשו להיפגש עם צוות "שם-עולם" כדי לקדם פעילות זו במכונים השונים. [5]

■ צבי שילוני, מדריך פולין שעבר הכשרה להדרכה במחזור א' של קורס מדריכי פולין של "שם-עולם", הוביל מסע לפולין שבו השתתפו סטודנטים מארצות-הברית: מאוניברסיטות מיאמי, לוס-אנג'לס, דאלאס וניו-יורק. לאורך המסע, עסקו הסטודנטים בנושאים שונים: מעורבות, ערבות הדדית, קבלת אחריות ויהדות. בסוף המסע, אמרו הסטודנטים שהמסע עורר את רצונם

6

אוגוסט

■ הגב' מרים ויינר, מקרן התביעות בארצות-הברית, סירה במכון בליווי מר צבי ענבר, מנהל קרן התביעות בארץ ונציגים ישראלים של הקרן כדי להתרשם מפעילות המכון - שקרן התביעות תומכת בה.

■ שיתוף הפעולה בין "שם-עולם", אוניברסיטת "בר-אילן" ו"קרן שאפל" במסלול להכשרת מורים להוראת שואה בדיסציפלינה משותפת של ספרות ושל היסטוריה מתקיים זו הפעם הרביעית. כשיאו של פרויקט ייחודי זה, המשלב בין שתי הדיסציפלינות, יצאו תלמידי המסלול עם ד"ר שילהב קסט, העומדת בראש הפרויקט, למסע בפולין בהדרכתו של הרב משה חבה. המסע היה עוצמתי ומוצלח והשפיע רבות על הסטודנטים. [6]

5

להרחיב את השכלתם ואת ידיעותיהם בתחום היהדות ולהבין יותר לעומק את משמעותה של היהדות לחייהם.

■ נערכה פגישה בין הגב' טלי ריקליס, בת למשפחה סלונקאית והעומדת בראש "קרן

■ מחלקת החינוך של מכון "יד-בן-צבי" וגבר המכון מר עדי עופר הגיעו ל"שם-עולם" לסיוור היכרות ולבדיקת אפשרות לשיתופי פעולה בהיבטי מחקר והוצאה לאור בין "שם-עולם" ובין המחלקה העוסקת בתחום יהדות המזרח בשואה במכון "יד-בן-צבי".

חצוצרן באושוויץ

הרמן סכנוביץ, הוצאת "יד-ושם", ירושלים 2014, מנורווגית - רות שפירא

"סאל פתח את הקונצרט בנגינה מרשימה... אחר כך ניגן את סונטת קרויצר מאת בטהובן, כשהגיע לפרק האחרון בסונטה, פקע פתאום מיתר בכינורו, אבל סאל הצליח לנגן את הפרק עד סופו בלי להחליף מיתר. לא היה אח ורע לנגינתו, וברונק יצא מגדרו מהתפעלות. גם הפעם לא נשמעו שום תשואות מהקהל... שטל עצמו עלה לבמה וניגש ישירות אל סאל שעמד עמידת דום. שטל פנה אליו ושאל אם אכן ניגן את כל הסונטה אף על פי שפקע אחד המיתרים בכינורו. "כן" השיב סאל, זה מה שנאלצנו ללמוד בחיים, כשלא כל המיתרים עומדים לרשותינו, לא נותר אלא לנגן במה שנשאר לנו."
(עמ' 133-134)

סיפורו של סכנוביץ חושף בפנינו נושאים שונים בשואה - מהם שכמעט אינם ידועים או אינם מדוברים. הראשון הוא גורלם של יהודי נורווגיה תחת הכיבוש הנאצי: הרדיפות, הפגיעה ברכוש, ההשפלות (כגון סימון תעודות הזהות באות J), המעצרים והעינויים. סכנוביץ היה עם משפחתו במחנה המעצר ברג (berg), וגם שם הוא התקשה להאמין למה שהגרמנים מסוגלים לעשות, גם כשפגש יהודי שברח מגרמניה, והלה סיפר על מחנות ריכוז ועל מחנות מוות בפולין, חשבו השומעים שהוא משוגע: "הכול נשמע נורא ולא מתקבל על הדעת כל כך שככל הנראה לא היה מדובר אלא בפרי דמיונו של מוח חולני, הרי לא ייתכן אחרת" (עמ' 11).

אך תמימות זו ביחס לגרמנים התפוגגה באחת עם הגירוש מנורווגיה לפולין באוניות. סכנוביץ תיאר את רגע הגירוש כרגע שבו נלקח מהם הכול: "בבת אחת נשללו מאתנו - יותר מ-600 בני אדם שחיו את חייהם באמונה שלמה במדינת הצדק - חירותנו, מולדתנו והגרוע מכול - צלם אנוש" (עמ' 15). התיאורים של סכנוביץ את המסע הנורא באנייה מנורווגיה לגרמניה מזכירים את תיאורי המוסעים ברכבות אל המחנות: השפלה, צפיפות, רעב ואלומות כלפי אסירים. אחרי מסע של ארבעה ימים באנייה, עד לשטטין, הוסעו היהודים במשך יומיים ברכבת לאושוויץ.

הנושא השני שבו עוסק סיפורו של סכנוביץ הוא חיי האסיר במחנות אושוויץ - מרגע ההגעה למחנה והסלקציה הראשונה, מרגע האימה הראשון. סכנוביץ הגיע לאושוויץ, נשלח לבירקנאו והוחזר לאושוויץ - אל בונה מונביץ', מחנה עבודה שסונף לאושוויץ. את חיי האסירים במחנה בונה מונביץ' תיארו כבר ניצולים שהיו אסירים במחנה זה (לדוגמה: אלי ויזל בספרו "הלילה" (1966),

נח קליגר בספרו "אלה תולדות נח" (2011), אולם סכנוביץ הצליח לתאר את חיי היומיום במחנה בבהירות יתרה: את הניסיונות למצוא קומנדו עבודה נוח, את המציאות בבית החולים, את התמותה מרעב, את המחלות ואת העונשים. כך הוא כתב באחד הקטעים היפים ביותר בספר לדעתי: "בזמנים הקשים האלה, היה נדמה לי שאני מבחין לעתים גם בשמץ של משמעות אחרת, בחוויה של יופי. תהיתי אם ייתכן יופי בממלכת צללים שבה צורות נעלמות וצבעים דוהים. אבל מהו יופי? יופי כמוהו כטוב לב, אני חושב. הערכים הללו צומחים ומתפתחים בנפשו של אדם" (עמוד 142).

נושא נוסף המופיע בספרו של סכנוביץ הוא נגינתו בתזמורת של המחנה. בניגוד לתזמורות אחרות באושוויץ ובבירקנאו - שהיו מקום עבודתם העיקרי, ולעתים היחיד, של הנגנים, אשר עסקו בחזרות, בכתיבת תווים ובתחזוקת צריף המגורים שלהם - בבונה עבדו נגני התזמורת בעבודה נוספת, אמנם קלה יחסית. סכנוביץ עבד בקומנדו גן הירק. בנוסף לעבודה בקומנדו, נאלצו נגני התזמורת לנגן בפני אנשי האס-אס, בעיקר בימי ראשון. המוזיקה, כתב סכנוביץ: "הייתה עבורנו מקור חיים חיוני וממריץ בתקופה היא, ובהזדמנויות שכאלה הצלחנו לשכוח לרגעים אחדים את הגיהנום שאנו חיים בו" (עמוד 132). במילותיו מעניק לנו סכנוביץ הצצה אל חיפוש החיים והטוב שבקיום הנוראי שהיה באותם מחנות עבודה בפולין.

אחרי השחרור, בברגן בלזן, התאספו שארית נגני התזמורת מבונה מונביץ ונגנו את ההמנון האמריקאי, הבריטי, הצרפתי והרוסי: "רוב הזמן שעמדתי וניגנתי - בכיתי. לאט-לאט חזרתי להיות בן אדם, ולא מספר..." (עמוד 192).

קשר בין אנשים

הרב משה חבה

לאר כיוון הצצה

והארץ היתה תוהו ובהו
והשך על פני תהום

ורזה אלוקים מרהפת...

גם השנה

לאה גולדברג

כל שנה ושנה מוריק הדשא
ועולה החמה ויורד המטר.

כל שנה ושנה אדמה מתחדשת,
מלבין החצב ומזהיב ההדר.

כל שנה נולדים אנשים לרוב

לדמעות, ולצחוק, לאחנה ושנאה.

יש מישהו הרוצח רק טוב-

גם השנה.

אך לא רק דה-הומניזציה כלפי היהודים הובעה בגלויות. במטרה להגביר את השנאה כלפי היהודים, ניצלו הגרמנים תחושות קשות שחשו תושבי מדינות שונות ביחס למשטר בארצם וניתבו אף רגשות אלו כלפי היהודים. לדוגמה, בחלק מהגלויות הוצגו היהודים כקומוניסטים. גלויות אלו נועדו, ככל הנראה, למזרחה של פולין ולמערב רוסיה, בלרוס ואוקראינה. באזורים אלו, סבלו התושבים מהקומוניזם, ובאמצעות כריכת היהודי והקומוניזם יחדיו, ביטאו הגרמנים את סלידתם מהקומוניזם ועוררו פחד מפני היהודים ותיעוב כלפיהם - רגשות אלו בקרב האוכלוסייה המקומית שימשו מאוחר יותר את הגרמנים כשנעזרו באוכלוסייה זו לביצוע הפתרון הסופי. באחת

הגלויות,

לדוגמה,

הוצג היהודי

כדמות בעלת

פרצוף מכוער,

האוספת כסף

ביד אחת ומחזיקה

שוט ביד השנייה.

לצד הדמות מופיע

סמל הקומוניזם.

באותה גלויה, האותיות

הלטיניות נכתבו כך שהן

מזכירות את האותיות

העבריות - אמצעי נוסף להעברת

המסר של השתלטות היהודי על

העולם.

בגב הגלויות, מתנוסס בול דיוקנו

של היטלר. המסר בכך ברור:

היהודי הוא הרוע והסכנה שעל

העולם להתמודד אתה, והיטלר הוא

היחיד המסוגל להציל את

האנושות מסכנה זו.

כך השתמשו הגרמנים אף

בגלויות - שנועדו ליצור

קשר אנושי חם בין אנשים

ובין תרבויות ולהציג יופי -

כדי להפיץ רוע ושנאה אין

סופית, שיובילו להשמדתם

של היהודים על-ידי הגרמנים

בעזרתם של רבים מעמים

אחרים.

גלויה היא דרך ליצירת קשר בין אנשים. אך בניגוד למכתב, שבו המילים הן היוצרות את הקשר והן המעבירות את המסר, הגלויה אינה מסתפקת במילים בלבד. אדרבה, כמות המילים בגלויה היא מעטה יחסית, ועיקר הרגש והחוויה מועברים באמצעות התמונה או האזור: תמונות של נופים ושל מקומות, קריקטורות, ולעתים תמונות אישיות.

כחלק מהמנגנון

המסיבי של

התעמולה הגרמנית,

השתמשו הגרמנים

בגלויות להחדרת

תורת האנטישמיות

למדינות שונות

ולקהלים שונים.

באמצעות הגלויה,

ביקשו הגרמנים להטמיע

את תפיסתם ביחס

ליהודי - בהתאמה לקהל

היעד שאליו כיוונו -

ולהציג אותה כעובדה. גלויות כאלו הגיעו

לאחרונה למכון "שם-עולם".

בגלויות אלו - שמטרתן הייתה ליצור

דה-הומניזציה של היהודים ולהביא

לבידודם החברתי והכלכלי

ולסלול בכך את הדרך

לגירושם מאוחר יותר

- הוצג היהודי כדמות

מסוכנת, כשטן מכוער,

כחומד ממון שאינו בוחל

בשום אמצעי להשיגו, כולל

במרמה ובמכירת סחורה

פגומה. בגלויות אחדות,

הוצג היהודי כמפלצת

בעלת ראש גדול, שער ארוך

וגפיים דיקות, הנעזרת

במקל בריצתה להשתלט על

העולם. בגלויות אחרות, מתנוסס מגן

דויד שממנו פורצת חולדה - סמל

הלכלוך, המחלות וההתרבות ללא

שליטה. אל התמונות נוסף כיתוב

בשפות שונות. בגלויה זו הכיתוב

ברוסית והוא מכנה את היהודים

עכברים הסופגים את הטוב

מהעמים וקורא להוציא אותם

מהמדינה.

מכון שואה ואמונה "שם עולם"
לחינוך תיעוד ומחקר-בכפר הרואה

קורס להכשרת מדריכים למשלחות נוער לפולין מחזור ו'

באישור ופיקוח משרד החינוך

הקורס יפתח בשנת תשע"ז

לוח זמנים חדש

כדי לאפשר הערכות מוקדמת (שבתון ואילוצי מערכת)

הרשמה: 7-11.15

מרכזי הערכה ומיון: 11-12.15

פתיחת הקורס: 9/16

היקף הקורס

270 שעות וסיור לימודי בפולין

משך הקורס

הקורס יערך אי"ה בתקופת חשוון-תמוז תשע"ז
ספטמבר 2016 - יולי 2017

הלימודים יתקיימו בימי רביעי במכון שם עולם בכפר הרואה

תנאי קבלה

הקורס מיועד לבעלי השכלה אקדמית
ותעודת B.A או B.E.D

להדריך עם נאמה

לקבלת טפסי הרשמה יש לשלוח קורות חיים

למייל: shemolam@shemolam.org.il

או לפקס: 04-6365929

לפרטים נוספים:

0524-700906 | 0524-700900

הדור השני

קורס

שליחי זיכרון השואה

מחזור ב'

מטרת הקורס היא להכשיר את בני "הדור השני"
ליום שבו יהיו הם הקרובים ביותר למושג
"הדור הראשון" והם שיספרו את סיפור הניצולים,
בהעדרם, כנושאי זיכרון השואה לדורות הבאים.

במהלך הקורס, המשתלמים יעסקו בחקר ובלמידה בכמה
מעגלים, יערכו מחקר אישי על סביבת הוריהם ויקבלו כלים
להעברת הסיפור ודרכים לביטוי אישי ולהתמודדות אישית.

היקף: 60 שעות 12 מפגשים ובנוסף שעות מחקר אישי
מקום הקורס ותקופת ההכשרה: הלימודים יתקיימו בכפר-הרא"ה.
בימי רביעי, חשוון-ניסן תשע"ז, אוקטובר 2015 - אפריל 2015.
תנאי קבלה: ראיון ומבדק התאמה.

משתתפי הקורס ישולבו בעתיד במסגרות שבהן

יוכלו להביא את סיפורם לתודעה הציבורית.

לפרטים, הרב צביקה וילנר:

04-6301637 | נייד: 052-5677464